

Качала О. А.,
НУ "Львівська політехніка"

ФУНКЦІЇ ВЛАСНИХ НАЗВ У СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЧЕСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто функціональну і мовну специфіку власних назв на фразеологічному рівні мови. На прикладі чеської мови автор ілюструє особливі ономастичні і загальномовні функції власних назв у складі фразеологічних одиниць, як-от культурно-інформативну, соціально-інформативну, вказівну, експресивну.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, власні назви, чеська мова, ономастичні і загальномовні функції, екстралінгвістична інформація, експресивна функція.

В статье рассмотрена функциональная и языковая специфика собственных имён на фразеологическом уровне языка. На примере чешского языка автор иллюстрирует особые ономастические и общезыковые функции имён собственных в составе фразеологических единиц (культурно-информативную, социально-информативную, указательную, экспрессивную).

Ключевые слова: фразеологические единицы, имена собственные, чешский язык, ономастические и общезыковые функции, экстралингвистическая информация, экспрессивная функция.

The article examines the functional and linguistic specification of the proper names on the phraseological level of language. On the example of Czech author illustrates the specific onomastic and general language functions of proper names as part of phraseological units, such as cultural and informative, social and informative, demonstrative, expressive.

Key words: phraseological units, proper names, Czech language, onomastic and general language functions, extralinguistic information, expressive function.

Проблеми вивчення фразеології як системи є одним з важливих аспектів сучасної лінгвістичної науки. Постійно зростає інтерес до дослідження системних відношень у фразеології шляхом вивчення фразеологічного матеріалу згідно з визначеними семантичними групами. Група фразеологічних одиниць із компонентом-власною назвою виступає як мікросистема стосовно до фразеологічної системи мови в цілому.

Актуальність наукової систематизації фразеологічних одиниць української чи будь-якої іншої, в даному разі чеської мови, об'єднаних спільністю значення в окремі фразеосемантичні групи, з метою їхнього зіставного опису, не викликає сумнівів, оскільки подібні дослідження є невід'ємною частиною в загальному завданні вивчення системних зв'язків і відношень у мові.

Питання про значення власної назви цікавить вчених з античності – від моменту виділення стоїками власних назв у самостійний клас слів. У сучасній лінгвістиці питання статусу власних назв викликає чимало дискусійних питань, чому сприяють, зокрема, їх своєрідність, специфіка їхньої семантики.

Функціональна і мовна специфіка власних назв зумовлює необхідність розгляду особливостей вияву семантичної природи власної назви на всіх рівнях мови – в тому числі і на фразеологічному. Як відомо, зі словами, що піддаються фразеологізації, відбуваються складні семантичні зрушення. Природу компонента в сучасній фразеології розуміють неоднозначно. Одні вчені вважають компоненти фразеологічної одиниці словами, інші повністю відмовляють їм у семантичності. З огляду на це досить актуальним є аналіз функціонування в складі фразеологізму власної назви – одиниці, що не має значення на рівні мови.

Отже, власні назви виконують як особливі ономастичні, так і загальномовні функції. Основною ономастичною функцією є культурно-інформативна, яка відображає екстралінгвістичну інформацію про конкретний денотат. Вона посідає перше місце серед інших функцій і в кількісному відношенні – більше половини загальної кількості власних назв виконують у складі фразеологічних одиниць функцію носія культурно-історичної інформації.

До числа назв, які виконують цю функцію, входять: власні назви язичницьких богів; назви народних свят; імена легендарних героїв; імена персонажів казок; творів тої чи іншої літератури; імена історичних особистостей; топоніми, а також урбаноніми, хрононіми і зооніми. Культурно-інформативна функція зумовлена генезою цих імен, їх зв'язком з відомими особистостями, реаліями, містами, історичними подіями. Цю функцію, як правило, виконують також власні назви біблійного й античного походження.

Дані власні імена у складі фразеологічних одиниць втрачають здатність позначати одиничне, починають узагальнювати, виражаючи певні якості денотату. Наповнюючись апелятивним змістом, вони максимально наближаються до загальних назв. Власна назва-компонент фразеологізму може конотувати цілий комплекс рис і якостей, стаючи поліконотативною. Функціональна близькість даних імен до апелятивів підтверджується утворенням синонімічних рядів і антонімічних пар, також словотворчою активністю власних назв і виникненням рівнозначних апелятивів.

Конотації власних назв у складі фразеологічних одиниць даної групи зумовлені екстралінгвістичною інформацією, пов'язаною з денотатом, і контекстом фразеологізму. Тісний зв'язок імені з об'єктом, що називається, найбільш яскраво відображений у фразеологічних одиницях з міфологічними іменами. Розповідаючи про легендарних героїв, описуючи особливості чеських міст чи замків, ці фразеологізми створюють неповторний національний колорит.

Втрата фонових знань про денотат, звичайно, веде до архаїзації фразеологічних одиниць. Однак нерідко фразеологізм піддається повторній етимологізації на основі правдивих або хибних асоціацій ономастичного компонента з іншими лексемами мови.

Власна назва, набуваючи у складі фразеологічних одиниць різноманітних конотацій, не втрачає формальних ознак, властивих назвам. Протиріччя між значенням і формою створює напругу, необхідну для функціонування

ня фразеологізмів. Велика частина даних фразеологічних одиниць носить книжний або нейтральний характер. Яскраву експресію створюють міфологічні власні назви, позначені приналежністю до високого стилю, при використанні їх у “раптовому” контексті розмовних фразеологічних одиниць. Зміна конотації запозичених власних назв у фразеологічних одиницях, що виникли на чеському національному ґрунті, тягне за собою зміни їхньої стилістичної характеристики.

Другою екстралінгвістичною функцією власних назв у складі фразеологічних одиниць є соціально-інформативна функція, яка властива широко розповсюдженим чеським іменам. Власні назви, що отримали на певному етапі розвитку суспільства знижену соціальну характеристику, існують у всіх європейських мовах (пор. укр. Іван, англ. Jack, нім. Hans). Багато з цих власних назв отримали негативну соціальну оцінку ще до фразеологізації в силу дії багатьох соціальних, психолінгвістичних та інших факторів, вивчення яких є одним з найважливіших завдань ономастики.

В Чехії, наприклад, колись існувала соціальна диференціація власних назв – розподіл на “міські” і “сільські” імена. Виражена, проте, вона була не надто сильно, оскільки існувала досить велика група імен, що давалися як панам, так і селянам (Jan, Mikuláš, Katarina, Anna та ін.). Слід підкреслити, що ці найбільш розповсюджені (частотні) власні назви проявляють найбільшу активність у фразеоутворенні. Мабуть, говорячи про чеські власні назви, ми не можемо однозначно стверджувати, що знижена соціальна характеристика цих імен обумовлена тільки їхньою становою диференціацією. Дані проведеного кількісного аналізу показують, що більшість фразеологічних одиниць даної групи містять не повну, а гіпокористичну власну назву. Таким чином низькій соціальній оцінці піддавалася перш за все гіпокористична форма власних назв, що розповсюджена в нижчих прошарках суспільства. Така назва ставала показником соціальної належності носія, його “соціальної легалізації”. Пор.: *sklebí se jako Mikeš / Kuba na jelito* (він посміхається, як Мікеш / Куба на кров’янку) – “він по-дурному посміхається”; *jsem z toho Matěj / Jan, Janek, Honza, Franta* (я від цього Матеї / Ян, Янек, Гонза, Франта) – “я не розумію цього, в мене голова йде обертом від цього” та інші. Однакові конотації (наприклад, “глупота” – у вищезгаданих власних назвах) дають можливість взаємно замінювати дані власні назви, що свідчить про втрату назвами індивідуальності, конкретності й інших ознак, притаманних ономастичній лексиці. Багато власних назв даної групи переходять в розряд апелятивів. Показником їх “загальності” служить також активна участь в утворенні інших частин мови.

Соціальну характеристику отримують не тільки власні імена, а й поширені чеські прізвиська, що мають, як правило, прозору внутрішню форму, що вказує на їхнє походження від прізвиськ, пор.: *mele jako stará Vomáčková* (плете, як стара Вомачкова) – “верзе дурниці” (*omáčka* – підлива). В дану групу входять також розповсюджені топоніми – назви міст і сіл. Так, в середні віки в Чехії було засновано багато селищ, мешканці яких на деякий час (*lhota*) звільнялись від податків. *Lhota* стала символом сільської відсталості, інерції й глупоти.

Отже, причини, що сприяють переосмисленню тієї чи іншої частотної назви, є дуже різноманітними: це і поширеність власних назв, і станові співвіднесеність гіпокористичної форми назви, і психолінгвістичне сприйняття власних назв. Важливу роль у формуванні конотації власної назви відіграють не тільки екстралінгвістичні, але й інтралінгвістичні чинники – особливі асоціації, які в носіїв мови виникають під впливом фонетичного вигляду назви, її внутрішньої форми та інших показників.

Вказівна, або дейктична функція відображає важливе значення власних назв у мові і мовленні – ідентифікацію, розрізнення, виділення з ряду. Власні назви, що виконують цю функцію, не називають якості конкретного денотата (пор.: *běhat od Havla k Pavlovi* – “бігати від одного до другого”), на його віддаленість від того, хто говорить (*za groš by blechu až do Vídně hnal* (за гріш він би блоху до самого Відня гнав)) – “він дуже скупий” тощо. Власні назви, що виконують вказівну функцію, повністю втрачають дейктичну співвіднесеність з денотатом, є вираженням вищого ступеня абстрактивності власних назв. Функція таких назв наближається до функції займенників або формальних слів-часток, значення яких повністю визначається контекстом.

Фразеологічні одиниці будь-якої мови можуть відображати не лише історію, культуру і традиції народу, але й складну гаму емоцій та оцінок. Яскраво вираженою експресією вирізняються фразеологічні одиниці, які завдяки своїй здатності якісно перетворюватися в складі фразеологічних одиниць відіграють важливу роль у визначенні її експресивних та емоційних характеристик. Експресія власних назв у фразеології обумовлюється перш за все специфікою власних назв як особливого мовного знака, його семантичною спустошеністю на рівні мови і апелятивною “наповненістю” в складі фразеологічної одиниці. Експресія – обов’язковий показник функціонування власних назв на фразеологічному рівні.

Існують фразеологічні одиниці, в яких експресивна функція є єдиною. Вона притаманна групі вигуків фразеологічних одиниць, у складі яких є власні назви. Найбільш поширеними є вигуківі фразеологічні одиниці з власними назвами *Ježíš, Maria, Josef, Jan*, пор. *Ježíš Maria! pro pana Jana*. Якщо вживання біблійних та євангельських власних назв мотивоване церковною традицією, то функціонування поширених чеських власних назв у фразеологічних одиницях вигуківого й прислівникового характеру неможливо пояснити з точки зору синхронії, пор.: *to ti Vena pisk* (це тобі Вена свиснув) – “природно, звичайно”; *můj ty Tondo kolenatý!* – “Боже мій, Господи!”

Власні назви, що виконують функцію слів-інтенсифікаторів, не змінюють семантики фразеологізму, обмежуються лише експресивністю. В експресивній функції можуть виступати також власні назви, що змінили функцію у складі фразеологізму. Вступаючи у синонімічні відносини з іншими фразеологічними одиницями, ономастичні фразеологізми піддаються певному їхньому впливу. Так, у деяких випадках семантичне навантаження переноситься на неонамастичний компонент, забезпечуючи в такий спосіб факультативність власних назв. Це не означає випадання власного імені зі складу фразеологічної одиниці, але призводить до зміни його функції. Процес перерозподілу смислових акцентів відбувся, наприклад, з фразеологізмом *jít jako královna ze Saby* (йти, як цариця Шеви) – “йти гордо”. Опорним словом фразеологізму став компонент *královna* (пор. *jít jako královna*). Власна назва трансформує функцію повідомлення екстралінгвістичної інформації в експресивну функцію.

Таким чином експресивна функція може стати основною функцією власних назв у певній групі фразеологічних одиниць. Значення ономастичного компонента в таких фразеологізмах зводиться до вираження емоцій або посилення іронічного забарвлення фразеологічної одиниці.

У складі каламбурних фразеологізмів власні назви виконують образно-експресивну функцію. Каламбури, або мовні жарти, з власними назвами відрізняються специфікою механізму створення комічного ефекту. Ономастичний каламбур будується на обігруванні власної назви, яка створює яскравий образ. В ролі основних каламбурних фразеологічних одиниць можуть виступати власні імена, прізвища, імена вигаданих святих, топоніми тощо. Пор.: *bere ho Klimeš* (бере його Клімеш) – “він дримає” (пор. *klimat* – дримати); *shovat pro stryčka Příhodu* (кухварити для дядечка Випадку) – “кухварити про всяк випадок” (*příhoda* – випадок); *na svatého Dyndy* (в день святого Динди) – “ніколи”; *žepich z Drážďan a ne od Berouna* (наречений із Дрездена, а не з Бероуна) – “він не думає женитися” (*draždit* – дражнити, *brát* – брати).

Образність зумовлює високу експресивність даних фразеологічних одиниць. Що більш відоме ім'я, то вища експресивність фразеологізму.

Отож, власним назвам у складі чеської фразеології властиві як екстра-, так й інтралінгвістичні функції. Варто зазначити, що між функціями власних назв часто-густо немає чітких меж. Для більшості власних імен-компонентів фразеологізмів властива культурно-інформативна функція, що є, як правило, домінуючою. Однак одночасно ці назви виконують також інші функції: надають фразеологізму образності, конкретності, підвищують його експресивність. Щодо інтралінгвістики, то деякі власні назви у складі фразеологізмів викликають у пам'яті носіїв мови культурно-історичні ремінісценції, чим сприяють створенню яскравого образу й особливої експресії.

Література:

1. Москаленко Н. А. Фразеологізми антропонімічного походження в українській мові / Москаленко Н. А. – К. : Наукова думка, 1969. – 127 с.
2. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Скрипник Л. Г. – К. : Наукова думка, 1973. – 237 с.
3. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови / Удовиченко Г. М. – К. : Довіра, 1984. – 758 с.
4. Назаренко Л. Ю. Чешская компаративная фразеология: структура, семантика, функции / Назаренко Л. Ю. – К. : Основи, 1989. – 95 с.
5. Степанова Л. И. Фразеологические единицы с именами собственными (на материале чешского языка) / Степанова Л. И. – Ленинград: Вече, 1985. – 68 с.
6. Večka J. V. Slovník synonymů a frazeologizmů. – Praha, 1982.
7. Rossica Olomucensia XXXVI (za rok 1997). Ročenka katedry slavistiky na filozofické fakultě univerzity Palackého. – Olomouc, 1998.
8. Slovník české frazeologie a idiomatiky (Přirovnání). – Praha: Academia, 1983.
9. Stanisław Skorupka. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1974.
10. Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej II [pod redakcją M. Basaja i D. Rytel]. – Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985.